

An engraving of Tobias and the Angel. Tobias, wearing a hat and a long robe, stands on the left, holding a large fish. The Angel, with large wings, stands behind him, holding a staff. The background shows a building with windows.

Trzy
szesnastowieczne
edycje
Księgi
Tobiasza
(1539, 1540, 1545)

Opracowanie i transkrypcja
Anna Lenartowicz-Zagrodna
przy współudziale
Magdaleny Gozdek

**Trzy
szesnastowieczne
edycje
Księgi
Tobiasza
(1539, 1540, 1545)**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**Trzy
szesnastowieczne
edycje
Księgi
Tobiasza
(1539, 1540, 1545)**

**Opracowanie i transkrypcja
Anna Lenartowicz-Zagrodna
przy współudziale
Magdaleny Gozdek**

 **WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2021

Anna Lenartowicz-Zagrodna, Magdalena Gozdek — Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii
Zakład Historii Języka Polskiego, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Izabela Winiarska-Górska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Anna Lenartowicz-Zagrodna

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzcyk

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Rycina wykorzystana na okładce:

Crispijn van den Broeck, Tobias geneest de blinde Tobit (1570–1580)

Źródło: www.rijksmuseum.nl

Publikacja powstała w ramach konkursu na finansowanie projektu badawczego z funduszu rozwoju naukowego Wydziału Filologicznego UŁ

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Anna Lenartowicz-Zagrodna, Magdalena Gozdek, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09937.20.0.M

Ark. druk. 11,5

ISBN 978-83-8220-397-4

e-ISBN 978-83-8220-398-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Uwagi dotyczące wydania Księgi Tobiasza	19
Zasady opracowania transkrypcji	19
Zasady opracowania komentarzy i objaśnień	30
Wykaz skrótów	32
Transkrypcja zabytków	37
Komentarze i objaśnienia	99
Uwagi edytorskie do edycji z 1539 roku	99
Uwagi edytorskie do edycji z 1540 roku	103
Różnice między edycjami z 1540 i 1545 roku	105
Wyrazy i formy wyrazowe dawne	112
Spis ilustracji	175
Bibliografia	177

Wstęp

Obecność Księgi Tobiasza w dziejach polskiego piśmiennictwa sięga połowy XV wieku — zapoczątkował ją przekład zamieszczony w Biblii królowej Zofii. Pierwsza drukowana edycja tej księgi ukazała się w roku 1539 (kolejne: 1540 i 1545). Oznacza to, że po księgach Eklezjastesa (1522)¹, Psalmów (1532)² i Syracha (1535)³, Tobiasz jest czwartą ze znanych, samodzielnie drukowanych ksiąg biblijnych⁴. Druga połowa XVI wieku przyniosła kolejne tłumaczenia Księgi Tobiasza, jednak nie drukowane samodzielnie, a w ramach całościowych wydań Biblii: w Biblii Leopoldy (1561), Biblii brzeskiej (1563), Biblii nieświeskiej (1572) oraz Biblii Jakuba Wujka (1599). W roku 1632 ukazał się nowy przekład Księgi Tobiasza, tym razem dokonany w ramach prac nad Biblią gdańską.

Warto tu nadmienić, że katolickie przekłady Księgi Tobiasza różnią się od protestanckich zarówno pod względem zlokalizowania w obrębie Biblii, jak i szczegółów treściowych. W bibliach Leopoldy i Wujka wybita została jako księga Starego Testamentu, w bibliach brzeskiej, nieświeskiej i gdańskiej włączono ją do apokryfów. Układ ten wynika z nieobecności Księgi Tobiasza w hebrajskim kanonie ksiąg biblijnych i jednocześnie jej obecności w kanonie aleksandryjskim. Kościół katolicki

¹ *Ecclesiastes Xyegi Salomonowe / ktore polskim wykładem kaznodzieyskye mynaujemy* w przekładzie Hieronima z Wielunia, editio princeps: Kraków 1522.

² *Psalterz albo kościelne spiewanie / Krola Dawida / nowo pilnie przełożony / z łacińskiego języka w polski / według szczerego tekstu* (tzw. Psalterz krakowski), editio princeps: Kraków 1532.

³ *Kniegi Jesusa Syna Syrachowego / Ecclesiasticus rzezone / ktore wssytkich cnot nauce zamykaią w sobie* w przekładzie Piotra Poznańczyka, editio princeps: Kraków 1535.

⁴ W 1539 roku ukazały się również dwa wydania *Żołtarza Dawida* w przekładzie Walentego Wróbla: pierwsze w oficynie Heleny Unglerowej (w kolofonie odnotowano datę dzienną: 24 maja 1539), drugie — u Macieja Szarffenberga (zob. A. Kawecka-Gryczowa (red.), *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 241); nie wiadomo jednak, czy druki te są wcześniejsze niż Księga Tobiasza.

wlicza ją do kanonu świętych ksiąg i umieszcza w Starym Testamencie, ale jako księgę deuterokanoniczną, czyli taką, którą zawiera tylko kanon aleksandryjski (zatem grecki przekład Biblii zwany Septuagintą). Natomiast dla wyznań protestanckich, uznających za podstawę do ustalenia zawartości Starego Testamentu Biblię hebrajską, jest ona jedną z ksiąg apokryficznych, które wydzielono jako osobną grupę dla odróżnienia od ksiąg protokanonicznych i umieszczono po nich⁵.

Katolickie i protestanckie przekłady Księgi Tobiasza różnią się także pod względem treści i formy, ponieważ stanowiące ich podstawę translatorską wersje nie są jednobrzmiące⁶. W przekładach protestanckich w rozdziałach 1, 1–3, 6 narracja prowadzona jest w pierwszej osobie — historię opowiada sam Tobiasz; w przekładach katolickich, bazujących na łacińskim tekście św. Hieronima, narrator w całej historii pozostaje trzecioosobowy. Inne brzmienie mają imiona niektórych postaci, inaczej również snuta jest fabuła — w przekładach protestanckich pojawia się bowiem więcej szczegółów.

Obok edycji biblijnych notujemy obecność Księgi Tobiasza w świeckiej odświeżeniu — biblijna opowieść była ekscerpowana przez autorów szukających w niej treści parenetycznych. Jeszcze przed 1647 rokiem⁷ ukazał się w Krakowie w drukarni Franciszka Cezarego poradnik *Tobiasz pobożny i gospodarz dozorny*⁸, z którego czytelnicy mieli się dowiedzieć,

⁵ Zob. Wojciechowska K., Rosik M., *Hebraica sive græca veritas? Katolicko-luteraniska refleksja na temat natchnienia Septuaginty*, w: *Scripturæ Sacræ Propagator*, red. K. Ziaja, Opole 2015: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, s. 231–262.

⁶ Zachowały się przekazy Księgi Tobiasza w językach hebrajskim, aramejskim, greckim i łacińskim. Ze względu na różnice i zbieżności między poszczególnymi przekazami wyodrębnia się trzy recenzje (wersje) tekstu: najpełniejszą, średnią (z mniejszą liczbą szczegółów) i fragmentaryczną. O różnicach między nimi zob. hasło: *Tobiasz*, w: M. Nowodworski (wyd.), *Encyklopedia kościelna*, t. XXVIII, Warszawa 1905: Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, s. 502–520.

⁷ Zachowane wydanie pochodzi z tegoż roku; na karcie tytułowej widnieje napis: „znowu dla młodych gospodarzów wydany”, co pozwala przypuszczać, że nie jest to edycja pierwsza. Edycja online na stronie Biblioteki Jagiellońskiej: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/367218/edition/350117/content> (dostęp: 12.05.2020).

⁸ Zob. J. Ryś, *Rodzina szlachecka w świetle staropolskich poradników gospodarskich*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. VII, nr 1, s. 109–125; M. Krzysztofik, *Małżeństwo i rodzina w staropolskim poradniku moralno-religijnym pt. Tobiasz pobożny i gospodarz dozorny (1647)*, w: *Współczesny i dawny obraz rodziny w literaturze, kulturze*

„jako się młodzi gospodarze w stanie małżeńskim sprawować, dziatki wychować, czeladkę rządzić mają” (k. tyt.). Dzieło składa się z dwu części: pierwszą stanowi wierny przekład Księgi Tobiasza (z dużym prawdopodobieństwem przejęty z Biblii Wujka), drugą — charakterystyka wzorowego gospodarza⁹.

Po księgę tę zaczęli sięgać także dramatopisarze i poeci. Już od XVI wieku Tobiasz gościł na scenach teatrów żakowskich oraz jezuickich¹⁰; w połowie tegoż stulecia doczekał się natomiast pierwszej poetyckiej adaptacji dokonanej przez polskiego autora. W swych *Herbach rycerstwa polskiego* Bartosz Paprocki zamieścił sporządzony przez Andrzeja Trzecieckiego opis prac biskupa Marcina Białobrzeskiego (1530–1586) — *De operibus eius in lucem editis*. Znalazła się tu następująca wzmianka: „Nec tamen et rythmis conscripta poemata desunt, / Ut Tobiae et Jobi dramata sacra docent”¹¹ [„A wszak nie brakuje poematów spisanych rytmemi, / Czego święte dramaty o Tobiaszu i Jobie dowodami” — przekł. A.L.-Z]. Dramat Białobrzeskiego pozostaje dziełem zaginionym; nie wiadomo również, czy został spisany po łacinie, czy po polsku. Bibliografowie próbowali odnaleźć dzieło, o czym świadczy choćby fakt, że w *Bibliografii polskiej* Estreichera przy edycji Księgi Tobiasza z 1545 roku pojawiła się wzmianka o możliwym autorstwie Białobrzeskiego¹². Hipoteza ta jest mało prawdopodobna,

i sztuce, red. L. Mariak, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2018, s. 65–78; też, *Old Polish Discourse on the Sacred and the Profane in the Moral-religious Guide-book, Titled „Tobias the Pious and Diligent Host” (1647)*, „Respectus Philologicus” 2017, t. 31 (36), s. 40–49.

⁹ Wykorzystanie Księgi Tobiasza autor motywuje następująco: „Pismo ś. nie tylko Przykazania Boże, i nauki zbawienne w sobie zámyka, ále też przykłády świętych ludzi, i Żywoty ich opisuje, jedno áby nam żywy wzor wszelákich cnot pokazało, i ku świętemu á pobożnemu życiu ná kształt ich pobudziło” (k. 2); Tobiasz „jest rozmaitych nauk i przykłádown pełny” (k. 2v).

¹⁰ Zob. np. K. Wójcicki, *Obrazy starodawne*, t. I, Warszawa 1843: nakł. G. Sennewald, s. 148–149; J. Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; P. Kencki, *Gra o Tobiaszu*, „Performer” 2011, nr 3, online: <http://www.grotowski.net/performer/performer-3> (dostęp: 15.03.2020).

¹¹ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego, na podstawie edycji z 1584 r. wyd. Kazimierz Turowski*, Kraków 1858: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, s. 224.

¹² Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska. Spis chronologiczny*, cz. II, t. I, ogólnego zbioru t. VIII, Kraków 1882: Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, online: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/chronologia> (dostęp: 10.02.2020).

jeśli weźmiemy pod uwagę, że pierwsza edycja tego przekładu *Tobiasza* ukazała się sześć lat wcześniej. Oznaczałoby to, że Białobrzesci, urodzony ok. 1530 roku¹³, dokonał przekładu jako niespełna dziesięcioletek.

Wiek XVII zaowocował z kolei poetyckimi ujęciami tej księgi biblijnej. W 1615 roku w krakowskiej oficynie Szymona Kempiniego ukazało się dzieło zatytułowane *Tobiasz z Pisma Świętego wyjęty, polskim wierszem napisany*. Jego autorem był Wojciech Ulatowski, członek zakonu paulinów i przełożony częstochowskiego konwentu na Jasnej Górze. Utwór cechował się luźnym stosunkiem do starotestamentowej historii i nastawiony był głównie na ukazanie „wizerunku pobożnego żywota” — jak zapowiadają jego pierwsze słowa¹⁴. O nikłej jakości artystycznej może świadczyć to, że w zachowanym egzemplarzu zabytku nieznany osiemnastowieczny czytelnik poczynił wiele korekt w zakresie wierszowania¹⁵; praca Ulatowskiego nie zyskała też aprobaty w oczach dziewiętnastowiecznych badaczy — Wacław Maciejowski stwierdził na przykład, że „Nader małej jest wartości”¹⁶.

Poetycka parafraza o niekwestionowanych walorach artystycznych wyszła spod pióra Stanisława Herakliusza Lubomirskiego — był to *Tobiasz wyzwolony* (1683). Poeta przejął z opowieści biblijnej fabułę i jej dydaktyczne przesłanie, ale tekst wzbogacił o refleksje na temat ówczesnego społeczeństwa, czynione z perspektywy siedemnastowiecznego obserwatora-moralisty¹⁷. Dziesięć lat później, mianowicie w 1693 roku,

¹³ Zob. W. Budka, *Białobrzesci Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. I, red. W. Kopczyński, Warszawa 1935: Polska Akademia Umiejętności, online: www.ipsb.nina.gov.pl (dostęp: 12.02.2020).

¹⁴ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, Wrocław 2002: Uniwersytet Wrocławski [maszynopis doktoratu], s. 124–125, online: <http://digital.fides.org.pl/Content/728/Pietkiewicz-Doktorat.pdf> (dostęp: 12.05.2020).

¹⁵ K. Estreicher, *Bibliografia staropolska*, Kraków 1938: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, cz. III: *Obejmująca druki stóleci: XV–XVIII w układzie abecadłowym*, t. XXI, ogólnego zbioru t. XXXII, s. 21, online: https://www.estreicher.uj.edu.pl/skany/?dir=dane_indeks|32 (dostęp: 12.05.2020).

¹⁶ W. Maciejowski, *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*, t. III, Warszawa 1852: S. Orgelbrand, s. 608.

¹⁷ Zob. M. Krzysztofik, „*Tobiasz wyzwolony*” Stanisława Herakliusza Lubomirskiego wobec biblijnej Księgi Tobiasza, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.

ukazał się napisany trzynastozgłoskowcem dramat szkolny *Historija o starem i młodem Tobijaszu*. Jej autor Marcin Polentius, nauczyciel języka polskiego w Gdańsku¹⁸, ułożył go z myślą o „młodych pacholętkach” „ku osobliwemu zachęcaniu do wyrządzania wszelakich dziecinnych postług rodzicom ich”¹⁹.

Kolejne utwory inspirowane biblijną Księgą Tobiasza przynosi wiek XVIII. W 1773 roku warszawska oficyna Mitzlera wydała tragicomedię w pięciu aktach *Tabasz albo Tobiasz stary*. Tekst oryginalny został spisany dużo wcześniej przez nowołacińskiego poetę, Niderlandczyka Koreliusza Schoneusa (ok. 1540–1611); tłumaczenia z łaciny „wierszem polskim nierytmowym” dokonał Józef Epifani Minasowicz. Zmieniona forma imienia tytułowego bohatera nawiązała do legendarnego przydomka Załuskich (dzieło zostało dedykowane Józefowi Załuskiemu)²⁰. Mniej więcej w tym samym czasie ukazała się również *Kantata muzyczna Tobiasz* Wacława Sierakowskiego (ok. 1780)²¹ — tłumaczenie włoskiego dzieła *La pazienza ricompensata negli avvenimenti di Tobia* (Bologna 1761) autorstwa Giovanniego Battisty Casaliego. Polski przekład powstał na potrzeby założonej i prowadzonej przez Sierakowskiego prywatnej szkoły muzyki. Podczas organizowanych koncertów wokalo-instrumentalnych wykonywane były głównie kantaty, do których libretta pisał lub tłumaczył sam Sierakowski, muzykę zaś układali nauczyciele; teksty kantat drukowano i rozdawano zebranej publiczności²².

Prace Historycznoliterackie” 2000, z. 95–96, s. 21–45; też, *XVII-wieczne parafrazy wierszowane Starego Testamentu jako przykład literackiej interpretacji biblijnego słowa*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2002, z. 1–2, s. 370.

¹⁸ Zob. T. Witczak, *Teatr i dramat staropolski w Gdańsku (Przegląd historyczno-materiałowy)*, Gdańsk 1959: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, s. 96–109; tenże, *Historija o starem i młodem Tobijaszu (1693)*, „Archiwum Literackie”, t. 14: „Miscellanea staropolskie. 3”, red. R. Pollak, Wrocław 1963: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 205–292.

¹⁹ T. Witczak, *Historija...*, s. 270.

²⁰ J. Platt, *Adam Naruszewicz w kręgu Biblioteki Załuskich. Fragmenty korespondencji Józefa Andrzeja Załuskiego i inne materiały*, „Archiwum Literackie”, t. XVIII: „Miscellanea z doby oświecenia. 4”, red. Z. Goliński, Wrocław 1973: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 200–201, 218.

²¹ Zob. M. Piekarski, *Ks. Wacław Sierakowski — propagator wiedzy o muzyce i organizator szkolnictwa muzycznego w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2016, nr 36, s. 85–99.

²² Zob. E. Aleksandrowska, *Wacław Sierakowski h. Ogończyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVII, red. H. Markiewicz, Kraków 1996–1997: Polska Akademia

Dzieje biblijnego bohatera poetycko przetworzył w epoce romantyzmu Stefan Witwicki. Swego *Tobijasza* (1830) określił mianem „sceny lirycznej”. W roku 1902 Felicjan Faleński opublikował wierszowane *Przekłady z Pisma Starego Zakonu*, wśród których znalazły się także *Księgi Tobiaszowe*.

Już nawet ten pobieżny przegląd pokazuje, że Księgę Tobiasza traktowano nie tylko jako księgę biblijną, a także jako historię stanowiącą źródło wskazówek moralnych, wychowawczych i dydaktycznych, dającą się przedstawić w formie sfabularyzowanej, dramatycznej lub poetyckiej; funkcjonowała ona w literaturze zarówno jak tekst religijny, jak i tekst świecki. Księga Tobiasza, wyłączona z kontekstu całej Biblii, stawała się więc fascynującą historią — podobnie jak popularne powieści romansowe czy hagiograficzne²³ — utkaną z niesamowitych przygód bohaterów, które można było rozumieć dosłownie, bez konieczności interpretacji przez pryzmat teologii czy religii²⁴. Biblijna-nieblijna opowieść o Tobiaszu dla zwykłego czytelnika tamtych czasów była tekstem tej samej rangi, co apokryficzne historie o Józefie²⁵ czy Zuzannie, w których biblijne postaci stanowiły jedynie inspirację do snucia nowej fabuły, wychodzącej poza ramy Pisma Świętego: liczyła się przede wszystkim ciekawa historia, natomiast kwestie jakości przekładu i stosunku do tekstu źródłowego schodziły na dalszy plan.

Potencjał tkwiący w tej księdze wykorzystali drukarze działający w pierwszej połowie XVI wieku. Godny podkreślenia jest fakt, że każde z trzech ówczesnych wydań Księgi Tobiasza ukazało się w innej drukarni. Jak się rzekło, pierwsze tłumaczenie, zatytułowane *Tobiasz Pátryjάρχá stárego zakonu z łáczyńskiego jęzýká ná polski, nowo á pilnie przełożony*, wyszło w Krakowie „Látá náródnienia Bożego. 1539.” spod

Umiejętności, s. 313, online: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/waclaw-sierakowski-h-ogonczyk> (dostęp: 24.03.2020).

²³ Zob. J. Krzyżanowski, *Romans polski XVI wieku*, Warszawa 1962: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 178–190.

²⁴ Zob. M. Adamczyk, *Biblijno-apokryficzne narracje w literaturze staropolskiej do końca XVI wieku*, Poznań 1980: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 45–49.

²⁵ *Istoria o świętym Jozefie patryjarsze Starego Zakonu, ktorego byli bracia zaprzekli*, Kraków 1540: H. Unlgerowa.

pras Macieja Ostrogórskiego (Szarffenberga²⁶); adres wydawniczy wraz z powtórzoną informacją o dacie znalazł się w kolofonie na końcu dzieła („Prásowano w Krákovie przez Máciejá Ostrogorskiego. Látá odkupienia ludzkiego. 1539.”). Edycję drugą przygotowała oficyna Heleny Unglerowej już w kolejnym roku (1540), ale pod zmienionym tytułem: *Tobijasz z łacińskiego języka na polski przełożony*. Tu adres wydawniczy i data wybite zostały wyłącznie na karcie tytułowej („Cracovie ex Officina Ungleriana. Anno Domini. 1540”). Marek Szarffenberg doprowadził do wydania edycji trzeciej w 1545 roku; opatrzył ją tym samym tytułem, pod którym ukazała się edycja druga. Jego wydanie posiada dwa jednobrzmiące kolofony („Wybijano w Krákovie przez Márká Schárffenbergá bibliopolę krákov[skiego]. Látá bożego. 1545.”) — wytłoczone zarówno na karcie tytułowej, jak i na końcu książki.

Każdą edycję poprzedza rodzaj spisu treści czy też zbiór argumentów, zatytułowany *Krotkie ogarnienie czo się zamyka we wszytkim Tobijaszu*, w którym podane zostały streszczenia poszczególnych rozdziałów, zwanych *capitulami* lub *kapitułami*, zależnie od wydania (np. „1. Tobijasz w niewolę zagnány miłości ku bogu i bliźniemu nie przestał”). Na marginesach początkowych kart przekładu wprowadzone zostały dwa typy not: porządkujące treść (np. „Tobijasz w niewolę wzięt”; „Tobijasz miłosierny”; „Pojął żonę Annę”) oraz odsyłające do innych miejsc Pisma Świętego (np. „Amos. 8.”). Na końcu każdego wydania drukarze umieścili natomiast modlitwy o bezpieczną podróż (*Gdy ná drogę masz jáchác Modlitwa*) i o dobre małżeństwo (*Modlitwá dla szczęśliwego Manżeństwa*). Książki liczą 20 kart (1539, 1545) lub 32 karty (1540) i wybite zostały w niewielkim rozmiarze (w formie 8°), umożliwiającym zabieranie ich w podróż: „kieszonkowy format i dołączona modlitwa o dobrą podróż pozwalają przypuszczać, że była ona przeznaczona również dla osób podróżujących”²⁷. Uatrakcyjnienie wydań stanowią niewątpliwie drzeworyty. W edycji pierwszej są to winita z postaciami Adama i Ewy, w którą wpisany został tytuł dzieła, a także dwa ozdobne inicjały — figuralny z postaciami aniołów, rozpoczynający rozdział pierwszy, oraz ornamentalny z motywem roślinnym, otwierający modlitwę o szczęśliwe małżeństwo. W edycji drugiej na karcie tytułowej wytłoczono ozdobnik, a na kolejnej — wizerunek

²⁶ Zob. A. Kawecka-Gryczowa (red.), *dz. cyt.*, s. 238–250.

²⁷ R. Pietkiewicz, *dz. cyt.*, s. 208–211.

przedstawiający Tobiasza²⁸; pojawiły się ponadto ozdobniki literowe, inicjujące *Krotkie ogarnienie*, *Kapitułę pierwszą* i obie modlitwy. To wydanie cechuje zresztą największy rozmach wydawniczy, ponieważ zostało wybite czcionką gotycką (szwabachą) o największym stopniu, co przełożyło się z kolei na jego rozmiar — jest o 12 kart dłuższe od pozostałych wydań. Najsłabiej pod względem technicznym przedstawia się edycja ostatnia — co prawda rozlokowanie drzeworytów jest w niej identyczne jak w edycji Unglerowej, jednak (oprócz ozdobnika graficznego) inicjały są mniej kunsztowne. Niemniej uogólniając, można stwierdzić, że drukarze opracowali ten biblijny przekład jako estetyczną, przyjemną dla oka i jednocześnie pouczającą książkę-towarzystkę.

Księga Tobiasza należała do grupy tych pozycji, na których można było zarobić, ponieważ chętnie ją kupowano i czytano, lub wręcz zaczytywano. Prawdopodobnie z tego powodu, mimo trzykrotnego nakładu, do naszych czasów dotrwało niewiele egzemplarzy: dysponujemy tylko dwoma egzemplarzami edycji pierwszej i pojedynczymi — edycji drugiej i trzeciej²⁹, a żaden z nich nie jest kompletny ani zachowany w dobrym stanie. Defekt w postaci ubytków prawych krawędzi większości kart, sięgających nawet jednej trzeciej szerokości kolumny tekstowej, ma egzemplarz kórnicki (BK Cim.O.118), zabytek z Biblioteki Czartoryskich (Czart. XVI.1127/I) introligator opracował tak, że przycięte zostały marginalia³⁰, natomiast egzemplarzom z Biblioteki im. Ossolińskich brakuje karty: w edycji drugiej (Ossol. XVI.O.1016) karty B1, a w edycji trzeciej (Ossol. XVI.O.660) karty E4. W 1881 staraniem

²⁸ Tobiasz został ukazany jako mędrzec siedzący wśród kwiatu lotosu i trzymający w dłoni zwój papieru; nie ma jednak żadnych charakterystycznych dla tej postaci cech, a o tym, że drzeworyt rzeczywiście go ilustruje informuje wybite na górze karty imię *Tobiasz*. Sposób jego przedstawienia jest analogiczny do przedstawienia Arystotelesa na drzeworycie zamieszczonym w dziele Andrzeja Glabera z Kobyłina *Problemata Aristotelis. Gadki z pisma wielkiego filozofa Aristotelesa* oraz filozofa — z karty tytułowej *Żywothow Filozofow to iest mędrzcow nauk przyrodzonych* Marcina Bielskiego. Oba druki ukazały się w 1535 roku, podobnie jak Księga Tobiasza, w oficynie Floriana Unglera.

²⁹ Istniejące egzemplarze edycji podaje ks. Pietkiewicz: 1539 — BK Cim.O.118; Czart. Cim.1127/I; Tor UMK Pol.6.11.1937 (wydanie z błędnie nadaną sygnaturą starodruzną — A.L.-Z.); 1540: Ossol. XVI.O.1016; 1545: Ossol. XVI.O.660 (R. Pietkiewicz, *dz. cyt.*, s. XXIV–XXV).

³⁰ Zob. R. Pietkiewicz, *dz. cyt.*, s. 120–121.

ks. Ignacego Polkowskiego wydane zostało faksymile *editio princeps*³¹. Nie oddaje ono jednak w pełni wiernie wyglądu starodruku, ponieważ nie uwzględniono w nim wszystkich marginaliów, a jedynie dwa ostatnie o charakterze lokalizacyjnym.

Do tej pory sądzono, że jedyny niezdefektowany egzemplarz wydania pierwszego znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Tor UMK Pol.6.II.1937). Egzemplarz toruński jest obecnie niedostępny dla czytelników, ponieważ do 1999 roku figurował w zbiorach toruńskich jako depozyt, po czym wrócił do kolekcji prywatnej. Przed zwróceniem właścicielom zrobiono z niego mikrofilm (sygn. A-E4)³². Podczas badania mikrofilmu okazało się jednak, że nie przedstawia on Księgi Tobiasza z 1539 roku, jak podano w księdze inwentarzowej, a wydanie faksymilowe z 1881 roku. Oznacza to, że opisany jako starodruk egzemplarz toruński jest w rzeczywistości dziewiętnastowieczną odbitką. Jako ciekawostkę dodajmy jeszcze, że kompletne wydanie pierwsze można było nabyć w jednym z warszawskich antykwariatów w pierwszych latach XX stulecia za jedyne 5 rubli — „jedyne”, ponieważ tyle samo kosztowały przedruki homograficzne *Statutów wiślickich* i *Apocalypsis Reja*³³.

Wiedza o zabytku w ciągu kolejnych stuleci zaczęła się jednak, mimo wysokich nakładów, rozmywać. W XIX i na początku XX wieku badacze nie mieli pewności, ile ukazało się edycji tej księgi oraz w jakiej pozostawały względem siebie relacji. W zestawieniach historii literatury z tego okresu zwykle pojawia się tylko informacja o wydaniu z 1539 roku³⁴. Wyrażano również opinie, że istniały dwie edycje anonimowego przekładu: pierwsza z 1539, druga z 1545 roku³⁵. Wydanie

³¹ Zob. „Przewodnik Bibliograficzny: miesięcznik dla wydawców, księgarzy, antykwarzy jako też czytających i kupujących książki wydawany przez dra Władysława Wisłockiego” 1881, R. 4, nr 8, s. 124.

³² Informacje pozyskane dzięki uprzejmości p. Magdaleny Awianowicz (Gabinet Starych Druków, Oddział Zbiorów Specjalnych, Biblioteka Uniwersytecka UMK).

³³ „Antykwariat polski w Warszawie Hieronima Wildera i s-ki. Katalog”, nr 20: *Druki polskie XVI–XVIII w.*, seria I, Warszawa 1914, s. 60.

³⁴ Zob. np. „Wiadomości Graficzne: organ związku zawodowego drukarzy i pokrewnych zawodów w Polsce” 1928, R. 20, nr 13 (1 lipca), s. 2.

³⁵ Zob. np. M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 6, Kraków 1844: Drukarnia Uniwersytecka, s. 549; L. Rogalski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, Warszawa 1871: M. Glückberg, s. 312.

Heleny Unglerowej było w zestawieniach pomijane³⁶ lub uważane za bezpowrotnie zaginione³⁷. Pamięć i świadomość o nim przetrwały między innymi dzięki inwentarzowi sporządzonemu po jej śmierci³⁸. Wśród wymienionych na liście majątkowej dzieł znalazły się dwie pozycje opatrzona tytułem interesującej nas biblijnej księgi. W części inwentarza spisanej 17 lipca 1551 roku („actum feria sexta post festum S. Margarethæ a-o 1551”) w grupie ksiąg nieoprawnych („in sexternis in folio non ligati”) widnieje *Tobias Polonicus*, z przydaną informacją o jednym pozostałym egzemplarzu (numer 1243); w części powstałej kolejnego dnia („Sabbatho post festum Divisionis Apostolorum anni eiusdem continuatio eiusdem inventarii”) wśród ksiąg polskich („libri Polonici”) zanotowana została pozycja *Thobias polski*, dostępna w liczbie 34 egzemplarzy (numer 1319)³⁹. Zestawienie przygotowane przez pisarza miejskiego skłania do szeregu pytań: czy *Tobias* i *Thobias* to ta sama edycja z 1540, tylko wymieniona dwukrotnie wskutek pomyłki lub też zawieruszenia się na półce jednego egzemplarza, który pisarz uznał za inne dzieło niż to, które zostało zeskładowane w innym miejscu domu w kilkudziesięciu egzemplarzach? A może jest to ta sama edycja, ale dostępna w wersji oprawnej i nieoprawnej? Może wreszcie oficyna Unglerowej wyłoczyła w różnych latach dwie odrębne edycje Księgi Tobiasza, a do naszych czasów dochowało się tylko wydanie z 1540 roku? Rzecz niewątpliwie wymaga zbadania.

Do dziś również zagadką pozostaje kwestia autorstwa, ponieważ w żadnej edycji nie wydrukowano nazwiska tłumacza. Można jedynie stwierdzić, że wbrew przypuszczeniu Estreichera, autorem przekładu nie był wspomniany wyżej Marcin Białobrzeski⁴⁰ — ten bowiem w chwili wybicia *editio princeps* miał około dziesięciu lat. Mało prawdopodobne wydaje się również, że przekładu Księgi Tobiasza dokonali znani z tego okresu tłumacze innych ksiąg biblijnych, jak chociażby Hieronim Spiczyński z Wielunia, Piotr Poznańczyk czy Walenty

³⁶ Nie notuje go m.in. K. Estreicher w *Bibliografii polskiej*.

³⁷ Zob. np. „Tygodnik Illustrowany” 1868, seria 2, t. 1, nr 22 (30 maja), s. 258.

³⁸ Wspomina o nim również Estreicher (zob. K. Estreicher, *Günter Zainer i Świętopętk Fiol*, Warszawa 1867: Drukarnia Gazety Polskiej, s. 64).

³⁹ A. Benis (wyd.), *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, Kraków 1890: Drukarnia „Czasu”, s. 40, 51, 53.

⁴⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska. Spis chronologiczny...*, s. 30.

Wróbel, odpowiedzialni za powstanie polskich wersji Księgi Eklezjastes, Księgi Syracha oraz Psalterza. Skoro bowiem ich pozostałe, biblijne dokonania translatorskie pozostawały jawne, można założyć, że nie zasłabły potrzeba przemilczenia informacji o autorze przy wydaniu Księgi Tobiasza.

Anonimowość tego przekładu pozostaje w zgodzie ze średniowiecznym zwyczajem tworzenia *ad maiorem Dei gloriam*, co może być argumentem przemawiającym na rzecz hipotezy o istnieniu rękopisu Księgi Tobiasza, powstałego znacznie przed edycją drukowaną — jeszcze na przełomie XV i XVI wieku lub nawet wcześniej. Zwraca przy tym uwagę fakt, że w kwestiach wydawniczych Księga Tobiasza przypomina wybity przez Hieronima Wietora w 1532 roku Psalterz krakowski, który został opracowany w oparciu o rękopis pochodzący z lat 70. lub 80. XV wieku. Oprócz anonimowości wydania te łączy również brak elementów poprzedzających treść przekładu — przedmowy oraz listu dedykacyjnego, w które z kolei dla pozyskania życzliwości możliwych i wpływowych adresatów wyposażone zostały prace Spiczyńskiego, Poznańczyka i Wróbla. Księgę Tobiasza i Psalterz krakowski wydano dla pożytku ogółu czytelników.

Niewiedza o autorze oraz czasie powstania przekładu pociąga za sobą trudność w ustaleniu źródła, które stanowiło podstawę tłumaczenia. Wydaje się, że pewnym tropem i wskazówką może być inwentarz sporządzony w 1547 roku po śmierci Macieja Szarffenberga, zatem wydawcy edycji pierwszej: wśród pozostałych po drukarzu książek w pudłach („in cistis”) znajdowały się trzy egzemplarze dzieła pt. *Tobias*, wymienionego w grupie pozycji łacińskojęzycznych („Latini”)⁴¹. Być może więc Szarffenberg poszedł śladem Hieronima Wietora, który w 1522 roku najpierw wybił łacińską wersję Księgi Eklezjastes, a następnie udostępnił ją jako podstawę translatorską polskiemu tłumaczowi — Hieronimowi Spiczyńskiemu⁴².

⁴¹ A. Benis (wyd.), *dz. cyt.*, s. 18.

⁴² Niedawno Fundacja Rodziny Blochów podała informację o odnalezieniu łacińskiej wersji Księgi Eklezjastes, o której wzmiankował Hieronim Wietor w przedmowie do polskiej edycji tego dzieła. Do tej pory zabytek uważano za zaginiony (M. Kozubal, *Biały kruk odkryty po 500 latach. Nie było pewne czy istnieje*, „Rzeczpospolita. Historia”, publikacja: 26.04.2020, online: <https://www.rp.pl/Historia/304269968-Bialy-kruk-odkryty-po-500-latach-Nie-bylo-pewne-czy-istnieje>.html, dostęp: 12.05.2020).

Niniejsza edycja stanowi próbę utrwalenia i zachowania pamięci o trzech szesnastowiecznych edycjach Księgi Tobiasza, zgodnie ze współczesnym stanem wiedzy. Być może wydanie pozwoli w przyszłości rozwiązać kilka zagadek związanych z powstaniem oraz recepcją tego przekładu.

Praca w czasach zarazy uświadomiła nam, jak ważne są pomoc i wsparcie Osób z naszego środowiska. Składamy serdeczne podziękowania: Pani Recenzent dr hab. Izabeli Winiarskiej-Górskiej — za szczegółowe uwagi, które były jak wiatr w żagle (nie w oczy), Pani Dziekan prof. dr hab. Joannie Jabłkowskiej — za mobilizowanie do działań naukowych za pomocą marchewki (bez kija), obecnym i byłym Pracownikom Zakładu Historii Języka Polskiego, w szczególności prof. dr hab. Danucie Bienkowskiej — za możliwość odbywania owocnych (nigdy zaś jałowych) dyskusji nad rodzącymi się problemami.

Uwagi dotyczące wydania Księgi Tobiasza

Zasady opracowania transkrypcji

Celem wydania było opracowanie transkrypcji naukowej typu A, która w możliwie dokładny sposób odda cechy językowe zabytków. Zgodnie z tym założeniem ingerencje w teksty źródłowe ograniczają się do koniecznego minimum. Opracowując zasady modernizacji, korzystano z fundamentalnych dla polskiego edytorstwa historycznego *Zasad wydawania tekstów staropolskich*¹. Uznano jednak, że aby niniejsze wydanie przystawało do aktualnie publikowanych edycji tekstów pochodzących z XVI wieku, należy wykorzystać również ustalenia współczesnych edytorów i historyków języka². Sięgnięto też do *Instrukcji transkrypcji*, opracowanej w ramach projektu *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* przez zespół warszawskich badaczy pod kierunkiem Izabeli Winiarskiej-Górskiej³.

¹ K. Górski i inni, *Zasad wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, cz. II: *Teksty nowożytnie do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1955: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

² Zob. np.: L. Szelachowska-Winiarzowa, *Kłopoty z transkrypcją grup spółgłoskowych w tekstach staropolskich*, „Poznańskie Studia Językowe” 2001, t. VII, s. 145–155; A. Kępińska, *Wiedza historyczna a edycje tekstów staropolskich (na przykładach z fryburskiego wydania „Rozmyślenia przemyskiego”)*, w: *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, Zielona Góra 2010: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, s. 31–70; M. Kierkowicz, „Projekt zasad wydawania tekstów staropolskich” wobec najnowszej praktyki wydawniczej, w: *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2011: Księgarnia Akademicka, s. 153–162; D. Kozaryn, *Historyk języka w edytorstwie naukowym*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2015, t. 22, nr 1, s. 107–117.

³ I. Winiarska-Górska, *Zasady edycji tekstów w Przeglądarce wersetów równoległych szesnastowiecznych przekładów Ewangelii*, w: *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, Warszawa 2010–2016: Instytut Języka Polskiego UW, <https://ewangelie.uw.edu.pl/files/zasady.pdf> (dostęp: 06.05.2020).